

O NOVEJ KNIHE SOVIETSKEHO FILOZOFA ILENKOVA

V moskovskom nakladateľstve politickej literatúry vyšla roku 1968 nová kniha jedného z najlepších súčasných sovietskych filozofov E. V. Ilenkova, laureáta ceny N, G. Černyševského, s názvom *O idoloch a ideáloch* (320 strán). Už kniha prof. Ilenkova *Dialektika abstraktného a konkrétneho v Marxovom Kapitáli* (Moskva 1960) bola významným príspevkom k rozvoju sovietskej filozofie. Objavila pre širokú filozofickú verejnosť najvýznamnejšie metódy marxistickej dialektiky — postup od abstraktného ku konkrétnemu a jednotu historického a logického. Od špekulatívnych sporov o vzťahu logiky a dialektiky preniesla pozornosť na rozpracovanie konkrétnych otázok dialektiky ako teórie poznania a logiky. Prof. Ilenkovovi patrí tiež doteraz najhlbšia analýza miesta kategórie praxe v marxistickej teórii poznania (pravdy). Spolu s týmito otázkami zaoberá sa E. V. Ilenkov už mnoho rokov „problematikou človeka, jeho všestranného rozvoja, jeho vzájomných vzťahov k vyvíjajúcej sa vede a technike, umeniu a mravnosti, jeho výučby a výchovy“ (pozri charakteristiku autora v recenzovanej knihe, str. 4). Kniha *O idoloch a ideáloch* je vydareným výsledkom tejto práce.

Profesorovi Ilenkovi sa podarilo v uvedenej knihe vzácné spojiť hĺbku vedeckej, filozofickej analýzy s vtipným esejistickým jazykom, ktorý miestami prerastá priamo vo farbistú umelecko-literárnu tvorbu. Pritom autor na každom kroku presvedčivo dokazuje význam filozofie, sociológie, psychológie a estetiky pre riešenie živých, naliehavých, reálnych problémov a ťažkostí.

Základný problém recenzovanej knihy sa formuluje v úvodných kapitolách (Ide-

ály a integrály, Tajomstvo čiernej skrinky), ktoré sú literárnym, vedecko-fantastickým prelúdiom celej práce. Vo vypuklom zrkadle akejsi novodobej bájky-satiry o spoločenstve Mysliacich Strojov tu oživa starý a stále sa vracajúci problém „Človek—Stroj“. Riadiace zariadenie tohto spoločenstva potláča posledné zvyšky legendy o údajnom prvom konštruktérovi Adamovi Adamovičovi, zvanom podľa povesti „človek“. Miesto primitívnej mašiny „človeku“, snaží sa spoločenstvo Mysliacich Strojov podobať sa svojmu novému bohu — Čiernej skrinke. Všetky učené spory, problémy a protirečenia rieši odstránením „chybných súčiastok“, až napokon odhalí tajomstvo bohorovného mlčania svojho božstva — absolútne prázdno — a prestanie myslieť.

Autorovi knihy vôbec nejde o zastrašovanie kybernetickými či inými technickými hrôzami, nejde mu ani o prázdny spor o tom, čo je a čo nie je v silách kybernetiky. Problém „Človek—Stroj“ chápe oveľa hlbšie, ako otázku vzťahu „Človeka k Človeku“, respektíve ako „problém vzťahu Človeka k sebe samému“ (s. 32). Ide o to, aby sa zmenili spoločenské podmienky, za ktorých Stroj (stroj, štátna mašinéria a pod.), tento sprostredkovateľ medzi ľuďmi, redukuje Človeka na svoj „hovoriaci nástroj“, t. j. rozumne prebudovať spoločenské vzťahy medzi živými ľuďmi, zmeniť spôsob vzťahu Človeka k sebe samému, naučiť ľudí skutočne myslieť.

V sérii ďalších kapitol (Kto koho stvoril?, Pozemské trampoty krásneho ideálu, Ideál a „príroda človeka“, Ideál a logika, „Nie ideál, ale skutočný pohyb...“) podáva E. V. Ilenkov originálny rozbor

procesu sebapoznania Človeka na základe hlbkej a v marxistickej literatúre zatiaľ ojedinelej analýzy kategórie ideálu. Záčína rozborom ikony ako obrazu Človeka. V podobe boha vytvorilo náboženstvo ideálny obraz najvyššej ľudskej dokonalosti, v ktorom Človek získal pre všetkých pochopiteľný a prijateľný najvyšší ľudský ideál. Vo forme náboženského ideálu sa však Človeku predkladá obraz jeho vlastného včerajška. Systém náboženských obrazov nevykreslil človeka takého, akým „mal byť“, akým sa „mal stať“, ale takého, akým bol a akým mal zostať (s. 55). Náboženstvo spolu s tým zamieňalo jestvujúce bytie za svoju fantáziu o ňom, zobrazovalo Človeka nie ako Človeka, ale ako božskú, vnútornú a nad človekom jestvujúcu bytosť, ktorá mu diktuje spôsob existencie, ktorú doteraz praktikoval.

Ideál nemožno hľadať v minulosti, „oklame ťa tým tragickejšie, čím je zdanlivo krajšia“ (s. 57). Ak nemá byť prázdny snom, musí vyjadrovať niečo reálne. Touto cestou išli osvietenci a francúzski materialisti, ktorí proti stredovekému spiritualistickému ideálu, — beztelesnému duchu, — vyzdvihli plnokrvný, pozemský ideál, ktorý mal vyjadrovať prirodzenú podstatu človeka a ktorý sa vtelil do energického a všetkým pochopiteľného hesla „Sloboda, Rovnosť, Bratstvo“. Ideál francúzskej revolúcie, to, „čo má byť“, ukázal sa silnejší ako „jestvujúce“, podporované všetkou mocou štátu a cirkvi. Prečo sa však tento krásny ideál ne-realizoval? Prečo sa taký humánný ideál presadzuje na zemi cez množstvo mýtov, zahalený dymom pušného prachu? Autor ukazuje, ako rozčarovanie z konfrontácie ideálu a skutočnosti viedlo k závažnému poznaniu, že ideál nemožno predpisovať Človeku v podobe hotového náčrtku, ikony, „vonkajšej miery“, nech už ňou je boh-otec alebo matka príroda.

Všetky ikony a etalóny nutno merať mierou dokonalosti živého človeka, neustále rozširujúceho svoje možnosti (s. 65). E. V. Ilenkov ďalej ukazuje, ako sa

Kant a Fichte snažia namiesto „vonkajšej“ autority matky prírody postaviť rodový cieľ ako vlastný, vnútorný cieľ v akte „slobodného sebaurčenia“. Prehodnocovaním kategórie „ľudskej prírody“, ktorá sa v ich chápaní mení na formálny, abstraktný koncept rodu, rekonštruovaný v predstave etalónovaného „lepšieho Ja“, však premenia ideál francúzskej revolúcie na etický postulát mravného sebazdokonaľovania, kategorický imperatív, ktorý možno pri želaní vyčítať i z biblie (s. 74). Namiesto pojmu opravdivého Ja, získavajú iba prázdno ako poslednú hranicu a cieľ sebazdokonaľovania, ktoré sa podobne ako horizont vzdaluje natoľko, nakoľko sa k nemu približujeme. Taký výsledok nevyhnutne závisí od logického nástroja, ktorým ho získali. Preto Ilenkova analýza Kantovho chápania ideálu zákonite prerastá v rozbor Kantovej koncepcie logiky, ktorej zásluha je v tom, že vymedzila hranice čisto formálnej logiky a že z problému extrapolácie a úplnej syntézy vyvodila nevyhnutnosť existencie ďalších dvoch oblastí logiky („logiky pravdy“, ktorá hovorí o kategóriách a akejsi „metalogike pravdy“, ktorá hovorí o antinómiách). Pretože však kantovská logika vyhlasuje zákaz protirečenia za najvyšší ideál a posledný cieľ teoretického poznania, dopĺňa sa zákonite „morálnym regulátorom“ ako arbitrom najvyššej pravdy všade tam, kde myslenie pri pokusoch o úplnú syntézu upadá do logiky neriešiteľných protirečení — antinómií. Problém vzťahu ideálu a logiky sa tak ukazuje problémom vzťahu logiky a dialektiky.

Hegel bol prvý, ktorý vyslovil pochybnosť o sile logiky, ktorá vyžaduje takýto „morálny regulátor“ ako svoj doplnok. To, čo Kant vyhlásil za čisto „dialektickú ilúziu“, označil Hegel za reálny zákon vývinu myslenia a zákon neprotirečenia, ktorý je u Kanta iba nedosiahnuteľným cieľom, vyhlásil Hegel za ilúziu, fikciu. Dialektické protirečenie, nachádzajúce sa v samej povahe veci, a nie akýsi fiktívny „ideál“, nachádzajúci sa kdesi večne

vpredú a mimo činnosti, je tou aktívnou silou, ktorá rodí progres ľudského rodu (s. 107). Ideál u Hegla už nie je kantovským „stavom sveta“, ktorý má nastať až v nekonečnom progrese; je ním sám pohyb vpred z hľadiska jeho všeobecných kontúr a zákonov, ktoré sa postupne prekršujú cez chaotický spleť udalostí a názorov. Týmto pohybom však je podľa Hegla iba večné obnovenie ducha. Ideál je niečo realizovateľné, — ale iba v oblasti myslenia — ktoré sa deformuje pri vtelení do matérie vo svojich odcudzených formách.

Hegel pomohol filozofii prekonať predstavy o ideáli ako ilúzii. Dôsledne to však urobil až Marx. U Marxa vystupuje problém vzťahu medzi „podstatou človeka“ a „existenciou“ ako reálny problém vzťahu Človeka a človeka, t. j. nie ako protirečenie medzi pojmom človeka ako takého a faktickým stavom, ale ako protirečenie samej skutočnosti, ako protirečenie medzi súhrnnou celospoločenskou kultúrou v jej konkrétnej mnohotvárnosti a jej výrazom v jednotlivých ľuďoch. Vystupuje, ináč povedané, ako problém rozdelenia duchovného a materiálneho bohatstva medzi jednotlivými ľuďmi, ako problém rozdelenia ich činností a napokon ako problém rozdelenia vlastníctva vnútri spoločnosti. Riešenie tohto problému si vynútilo Marxov prechod na pozície materializmu v oblasti filozofie a na pozície komunizmu v sociálnej oblasti. Tým sa odhalila cesta k pochopeniu trampôt krásneho ideálu a k odhaleniu jeho pozemských koreňov: to, čo ľuďom chýba, nie je nedostatok ideálu, ale predovšetkým nedostatok najelementárnejších ľudských podmienok života, práce a vzdelania (s. 120 n.). Treba nájsť teoretické (a potom i praktické) riešenie tej reálnej kolízie, toho reálneho konfliktu, vnútri ktorého sa idey rodia, riešenie tej masovej sociálnej potreby, ktorá sa v ideách vyjadruje. Ideál komunizmu pre Marxa nebol — ako ukazuje Ilenkov — ani kantovským „stavom“ ktorý by sa mal realizovať, ani hegl-

ským duchom, s ktorým sa skutočnosť musí prispôbiť; bol výrazom historickej tendencie jestvujúceho kapitalizmu, nevyhnutným dôsledkom vývinu súkromného vlastníctva, výrazom skutočného pohybu, ktorý likviduje a prekonáva súčasný stav. Preto tiež Marx nechápe tzv. podstatu človeka, ktorá vystupuje pre jednotlivé individuum ako ideál, ako miera jeho dokonalosti či nedokonalosti, v zmysle akéhosi prázdneho abstrakta, patriaceho jednotlivému individuu. Chápe ju ako produkt spoločnej, kolektívnej činnosti mnohých pokolení, ako súhrn spoločenských vzťahov.

To neznamená, že sa zrušil problém ideálu. Boli nájsené len cesty jeho teoretickej analýzy a praktickej realizácie. Treba prebudovať tovarovo-kapitalistickú delbu práce, ktorá produkuje „čiasť človeka“, na sústavu komunistickej organizovanej práce, ktorá vytvára podmienky pre vývin „totálne rozvinutého individua“ (Marx). Ideál všestranne rozvinutého človeka nemožno považovať za obraz dalekej budúcnosti. Je naliehavou úlohou súčasnosti. Preto E. V. Ilenkov pristupuje v druhej časti svojej knihy k rozboru filozoficko-teoretických problémov procesu formovania všestranne rozvinutého človeka. (Škola musí učiť myslieť!, Čo je na svete najťažšie?, A nakoniec morálka...) Človeka treba učiť myslieť. S tým súhlasia takmer všetci. Čo však znamená vedieť myslieť? Schopnosť myslieť nie je daná človeku ani od boha-otca, ani od matky-prirody, je to dar spoločnosti človeku. Je to individualizované bohatstvo spoločnosti, duchovná kultúra ľudstva, prevrátená na princíp činnosti osobnosti. Schopnosť myslieť však nie je v prostej sume vedomostí, nie je ju možné ani „vložiť“ do hlavy v podobe sumy pravidiel, receptov, či algoritmov. Spočíva v umení klásť otázky, v schopnosti správne formulovať problémy, t. j. úlohy, ktoré sa nedajú riešiť pomocou už zafixovaných intelektuálnych operácií a známych spôsobov konania, v umení nájsť v súbore

faktov, ktoré vytvárajú systém podmienok danej úlohy, protirečenie, ktoré sa nedá riešiť čisto logickými prostriedkami, v schopnosti prekročiť okruh daných podmienok, vnútri ktorých vzniká úloha a vnútri ktorých zostáva neriešiteľné, do širšieho okruhu podmienok, kde sa reálne rieši. Je to schopnosť samostatnej analýzy rozporu medzi všeobecne prijatou pravdou a odporujúcim jej novým faktom, schopnosť samostatnej analýzy, predmetu, v chápaní ktorého vzniká paradox, antinómia, umenie nájsť doteraz neznámy, sprostredkujúci fakt, v štruktúre ktorého nachádza úloha riešenie. Je to schopnosť postupovať od abstraktného ku konkrétnemu a nie od konkrétneho k prázdny abstrakciám. V tomto duchu treba prebudovať celý systém didaktiky, ktorá sa často ešte zakladá na prevrátenej predstave o abstraktnom a konkrétnom, ktorá praktizuje čisto formálne nalievanie vedomostí, t. j. cestu výroby „hlúpych“ ľudí s atrofovanou schopnosťou usudzovania. Učiť myslieť, znamená učiť sa dialektiku a učiť sa dialektiku treba od detských rokov.

Najťažšie je naučiť človeka umeniu vidieť. Nejde o schopnosť videnia, ktorá je daná človeku od prírody, ale o schopnosť vidieť svet očami druhého človeka, vidieť po ľudsky, vedieť sa orientovať vo svete všeludskej kultúry. Prof. Ilenkov odhaľuje a analyzuje základnú „bunku“, z ktorej je možné a nutné rozvíjať celú teóriu zmyslovosti a teóriu umenia. V predmarxistickej filozofii sa za takú „bunku“ považoval prostý odraz. Neoprávnene sa také hľadisko pripisovalo i Leninovi. V skutočnosti touto „bunkou“ nie je prostý odraz, ale obrazotvornosť (Einbildungskraft, voobrazeníje). Obrazotvornosť nie je len zrkadlovým odtlačkom jedného tela v druhom; je to akt činnosti Človeka, prostredníctvom ktorej dochádza k premene zmyslových odtlačkov na obraz vonkajšej veci, k „projekcii“ vnútorných stavov sústavy zmyslov orgán—mozog na plátno reálneho priestoru, ich aktívne vzťahovanie na formy pohybu vlastného

tela (napr. ruky) podľa kontúr vonkajších vecí, ich vzťahovanie na reálne formy vecí, s ktorými prichádza Človek do styku v procese predmetnej činnosti. Je to schopnosť vidieť svet očami ľudského rodu, ktorá vzniká vďaka poľudšteniu prírody. Spočíva v schopnosti uvidieť celok skôr ako časti, v schopnosti postrehnúť v jednotlivosti všeobecné. Intuícia je formou kultúrnej rozvinutej obrazotvornosti. Najdôležitejšou formou organizácie obrazotvornosti je forma ideálu, krásno. Krásno autor knihy charakterizuje ako univerzálnu formu a mieru vecí, ktorá sa odhaľuje v procese ľudskej činnosti, a pocit krásna definuje ako súhlas formy vecí s formou rozvinutej estetickej obrazotvornosti. V umení vidí najrozvinutejšiu silu obrazotvornosti a presvedčivo, so znalosťou veci odhaľuje obrovský význam umenia pre rozvíjanie kultúry obrazotvornosti ako nevyhnutného predpokladu každého tvorivého myslenia.

Záverečná kapitola Ilenkovovej práce je koncipovaná ako poučenie z bájky a zároveň ako rozbor morálky, mravnosti a mravnej zodpovednosti človeka. Autor knihy v nej analyzuje diskrepancie medzi morálkou ako formou spoločenského vedomia a mravnosťou ako reálnym spôsobom vzťahu človeka k druhému človeku a k sebe samému. Koncentruje svoju pozornosť predovšetkým na otázku triezveho hodnotenia reálnych možností morálky. Ak chcete vytvoriť naozaj vysokú mravnosť, postarajte sa o to, aby sa stali ľudsky dôstojnými podmienky života človeka! Mravnosť chápe ako umenie individuálne chápať sociálny zmysel svojho správania a riešenia a schopnosť konať v súhlase s ním. Ak prenesieme na iného povinnosť zodpovednosti za svoje správanie, prestávame sa na seba samých pozeráť ako na človeka. „Našími“ rukami vtedy nekonáme my, ale ten druhý, na ktorého sme preniesli zodpovednosť. Pritom „nieť väčšej nemravnosti ako pozeráť sa na človeka ako na vec“ (s. 282). Mravné čítanie je vnútorne späté s predstavou o človeku ako

„samocieli“, ako najvyššej hodnote v škále hodnôt Civilizácie (s. 285).

Záver knihy vyznieva ako vedecky podložená kritika kultu Stroja, ktorý namiesto toho, aby zbavoval ľudí funkcií, ktoré môže vykonávať stroj, a tým ich oslobodzovať pre špecificky ľudskú činnosť, snaží sa naopak Stroj (mašinu, štátnu mašinériu a pod.) pripísať nadľudské schopnosti, nadľudský rozum, mravnosť, fantáziu a mohutnosť, začína vidieť v Stroji ideál človeka a v človeku nedokonalý stroj. Z mysliacej bytosti, ktorej špecifikom je schopnosť narábať s ľubovoľnou vecou podľa jej vlastnej logiky, vytvára automat, pracujúci podľa v nej zakódovanej apriórnej schémy. Univerzálnu bytosť, ktorá má možnosť od prírody byť všetkým tým, čo z nej môže spoločnosť urobiť a v skutočnosti tým, čím ju spoločnosť (a ona sama) urobila, degraduje na úzko profesionálne obmedzený stroj, ktorý sa pridržiava prideleného mu zvyčajného formalizmu, algoritmu, ktorým sa môže riadiť bezmyšlienkovite, bez tvorivej individualnosti s mechanizmom obrazotvornosti. Kult Stroja je nebezpečný tým, že zbavuje človeka zodpovednosti za jeho správanie a konanie a mení ho na vec, hovoriaci nástroj Stroja. Odvádza pozornosť od riešenia reálnej úlohy odstránenia skutočnej, existujúcej mašinérie, ktorá skutočne „prerástla“ človeka — kapitalistického spoločenského systému s jeho výrobou pre výrobu, v ktorom hrá človek nezávideniahodnú úlohu prídavku Stroja, manipulovateľnej veci, — t. j. od úlohy komunistického prebudovania celej sústavy vzťahov človeka k človeku.

Sled myšlienok E. V. Ilenkova, stavanie otázok a problémov, ako aj ich riešenie majú veľmi silnú a presvedčivú logiku. Ak u činiteľa vzniká nesúhlas v niektorých otázkach, je to obyčajne preto, že sama otázka je objektívne dosiaľ nejasným problémom, ktorý pripúšťa protikladné odpovede. Jedna takáto otázka je problém

vztahu formálno-logického protirečenia a dialektického rozporu. Autor knihy považuje na rozdiel od niektorých iných sovietskych autorov (napríklad I. S. Narského v knihe *Problema protivorečija v dialektičeskoj logike*, Moskva 1969 a v knihe *Dialektičeskoje protivorečije i logika poznaniija*, Moskva 1969) formálnologické protirečenie za nevyhnutnú formu vyjadrenia vedeckého problému, resp. (nevyriešeného) dialektického rozporu v myslení. Hoci zdôrazňuje, že dialektika predpokladá bezchybné myslenie, neukazuje jasne, ako Marx dôsledne prekonal kantovsko-heglovské stotožnenie dialektického rozporu s formálnologickým protirečením, ako členenie kategórie dialektického rozporu ako racionálneho vzťahu je nutnou podmienkou prekonania antinomičnosti myslenia a zachovania formálnologickej neprotirečivosti nášho usudzovania, ako Marxovi pomohlo práve toto poznanie pri prekonávaní kantovskej a heglovskej koncepcie ideálu a pri racionálnom pochopení tzv. podstaty človeka. Doriešenie tejto otázky by sa mohlo stať jedným z najsilnejších argumentov na podporu autorových základných myšlienok a umožnilo by súčasne určitú korekciu jeho pomeru k formálnej logike a formalizujúcim postupom.

Napriek tejto výhrade treba hodnotiť dielo E. V. Ilenkova veľmi pozitívne: je hlbokou analýzou vývinu kategórie ideálu, dáva odpoveď na otázku, v čom spočíva umenie vidieť svet po ľudsky, v čom spočíva schopnosť myslieť, ako riešiť problém „Človek — Stroj“, ako čo treba prakticky robiť pre výchovu všestranného človeka. To všetko je v ňom podané zrozumiteľným, pochopiteľným a pekným jazykom. Bolo by vítané preložiť Ilenkovovu knihu do slovenčiny. Rozšírila by obzor nášho filozofického myslenia a znamenala by výraznú pomôcku vo výučbe marxistickoleninskej filozofie.

Václav Černík